

УДК 811.161.2'373.611(477.7)

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ІМЕННИКІВ НА -В(А) В ГОВІРКАХ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Сабліна С. В.

Запорізький національний університет

На матеріалі говірок українського південно-східного наріччя встановлено лексико-словотвірні типи іменників жіночого роду із суфіксом **-в(а)**, які мотивовані іменними та дієслівними основами. З'ясовано, що більшість дериватів утворено від основ іменників, а з-поміж них найбільш показові розмовно-діалектні назви предметної дії, процесу, у яких аналізований формант виконує модифікаційну функцію, як і в діалектних позначеннях збірності.

Ключові слова: суфікс **-в(а)**, лексико-словотвірний тип, девербатив, десубстантив, південно-східне наріччя української мови.

Sablina S. V. Lexical-word-formative types of nouns on -v(a) in accents of the southeastern dialect. The main task of scientific research is to find out the semantic- word-formative specifics of the derivatives on -v(a) in connection with the motivational stems in accents of the southeastern dialect. When describing the word-formation history of this affix it is important to establish the origin, to identify the peak of productivity and the priority form of the language in which the largest number of derivatives on -v(a) is recorded. Therefore, the dialectal form of language must be surveyed not less thoroughly than literary form.

Due to the origin and structure of the derivative stem, it is possible to distinguish the following nouns of the lexical-word-formative types on -v(a) in accents of the southeastern dialect: colloquial dialectal names of the objectified action, in the process of which there is the most significant symbols of the sound processes that accompany the intensive action; compound nouns in which the specified formant is identifiable; a small number of specific nouns. In the derivatives of the first two lexical-word-formative types, formant -v(a) performs a modification function.

The group of dialectal derivatives on -v(a), derived from verbal stems is relatively less but we can speak about word-formative specialization of the analyzed formant in the formation of a lexical-word-formative type in the designation of objects or realities. Lexico-word-formative features of derivatives with suffix -v(a) are semantically and formatively heterogeneous that confirms the fact of multifunctionality of this formant. The productivity of the analyzed suffix in literary form of the language, as well as in the surveyed accents of the southeastern dialect is low.

Key words: suffix **-v(a)**, semantically-derivative type, verbal nouns, substantive, Proto-Slavic language, southeastern dialect of the Ukrainian language.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Однією з важливих проблем вітчизняної дериватології є вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку, яке «неможливе без попереднього дослідження історії й особливостей розвитку окремих афіксів» [2, 24]. Тому встановлення походження суфіксів окремих частин мови та пофрагментна (у часі й просторі) деталізація їх функціонування є актуальними завданнями історичного й діалектного словотвору, реалізація яких наблизить появу повної фундаментальної історії української мови.

Переконані, що до складу досліджуваних афіксів мусять потрапити й ті, які слабо виявляли чи виявляють свою продуктивність, семантично й дериваційно різнотипні форманти, за якими не закріплена чітка словотвірна функція. До таких належить іменниковий суфікс **-в(а)**, історія якого в субстантивах жіночого роду вимагає деталізації. На сьогодні немає реєстру іменників на **-в(а)** в різні періоди розвитку української мови, фрагментарно описана семантико-дериваційна поведінка цього форманта, а тому залишається не з'ясованим питання становлення його словотвірних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському діалектному словотворі закладено

потужні можливості й запаси, що живлять літературну форму мови й часто є вельми доказовим чи хоча б показовим матеріалом, який підтверджує словотвірну потенцію того чи того форманта. Останніми десятиліттями у працях Г. Л. Аркушина, Л. В. Диккої, Я. В. Закревської, К. М. Лук'янюка, В. В. Німчука, С. Є. Панцьо доведено, що особливості афіксальних словотвірних процесів у діалектному мовленні є окремим перспективним напрямом дослідження, а зіставлення дериваційного потенціалу літературної й говіркової підсистем української мови дають підстави для більш переконливих висновків при встановленні мотиваційних зв'язків та виявленні динаміки суфіксальної словотвірної системи іменника.

У працях із сучасної та історичної дериватології цих та інших авторів для нашого дослідження важливі дві тези: «аналіз таких дериваційних процесів може допомогти у прогнозуванні змін не тільки в діалектній, а й у загальнонародній мові» [1, 1] та «Відомо, що діалектний словотвір має певні особливості. У діалектному мовленні конструювання іменників відбувається за тими ж типами й моделями, що й у літературній мові. Утворення субстантивів усіх трьох родів однини та форм множини здійснюється здебільшого за допомогою наявних у літературній мові й говорах формантів. Однак у говорах функціо-

нують і не властиві літературній мові окремі словотвірні типи» [6, 1]. Тому встановлення усіх можливих лексико-словотвірних типів іменників жіночого роду на *-в(a)* в діалектній та літературній формах мови сприятиме розв'язанню питання його первинної словотвірної функції.

Формулювання мети й завдань статті. Мета цієї розвідки – аналіз сучасних діалектних іменникових дериватів жіночого роду на *-в(a)* та встановлення лексико-словотвірних типів таких субстантивів. Основне завдання наукового дослідження – з'ясувати лексико-словотвірну специфіку похідних на *-в(a)* у говірках південно-східного наріччя. Матеріали південно-східного наріччя були обрані не випадково: у них відтворено словотвірні процеси в динаміці, що синхронізуються із загальними тенденціями розвитку української літературної мовної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Словотвірну спроможність суфікса *-в(a)* при творенні іменників жіночого роду від дієслівних та іменних основ помітно ще в праслов'янській мові. Однак як у цей період, так і в русько-українській мові XI–XIII ст. цей формант був малопродуктивним. Здається, тільки у староукраїнській мові він починає незначно нарощувати продуктивність. При описі словотвірної історії цього афікса важливо простежити історію виникнення, виявити пік продуктивності й пріоритетну форму мови, у якій зафіксовано найбільше похідних на *-в(a)*. Тому діалектну форму мови слід дослідити не менш ретельно, ніж літературну.

З урахуванням походження й структури твірної бази в говірках південно-східного наріччя можна виділити такі лексико-словотвірні типи іменників на *-в(a)*.

1. Розмовно-діалектні назви енергійного й тривалого процесу, з яких найбільше позначень звукових процесів: *пискотнява* 'вискотіння' (Чаб I, 165), *гавкотнява* 'сильний гавкіт' (Чаб I, 213), *грюкотнява* 'грюкотіння' (Чаб I, 254), *дзеленькотнява/дзенькотнява* 'дзеленькіт' (Чаб I, 271), *дзявкотнява* 'собачий гавкіт' (Чаб I, 271), *диркотнява* 'дія за значенням «диркотіть»' (Чаб I, 274), *квакотнява* 'сильне квакання' (Чаб II, 160), *гиготнява* 'голосний нестримний звук' (Чаб I, 227), *крикотнява* 'крикнява, крик' (Чаб II, 216), *крикнява* 'вигуки, крики, галас' (Саг, 88), *лускотнява* 'ляскотня, лускіт' (Чаб II, 262), *ляпотнява* 'ляпання' (Чаб II, 264), *пискотнява* 'писк' (Чаб III, 110), *реготнява* 'реготня' (Чаб IV, 6), *смїхотнява* 'смїхотня' (Чаб IV, 83), *сюркотнява* 'сюркотання комах' (Чаб IV, 117), *тарахкотнява* 'тарахкотня' (Чаб IV, 120), *хихотнява* 'хихотання' (Чаб IV, 194), *хряскотнява* 'хрускіт' (Чаб IV, 199), *чвакотнява* 'чвакання' (Чаб IV, 210), *джввякотнява* 'дія за знач. «джввякотіть» лопатися від удару (фрукти, овочі)' (Чаб I, 268).

Дещо меншу підгрупу в цьому лексико-словотвірному типі становлять десубстантиви із семантикою зміни станів або явищ: *біготнява* 'біготня' (Чаб I, 81), *блискотнява* 'часте й сильне блискотіння' (Чаб I, 88), *миготнява* 'сильне й часте мигтіння' (Чаб II, 282).

Невелика група похідних вказує на стосунки між людьми: *грязотнява* 'сварка, лайка' (Чаб I, 250), *колотнява* 'колотнеча' (Чаб II, 193). Одиначно зафіксовані назви інших процесів чи реалій: *дриснява* 'розлад шлунка й екскременти' (Саг, 93), *безотнява* 'дуже велика глибина в річці, озері' (Сизько, 9).

Подібні деривати – синкретичні утворення, у яких поєднано словотвірні-морфологічні ознаки іменника з дієслівною семантикою. Віддієслівні іменники з формантом *-н-я*, від яких походять аналізовані десубстантиви на *-в(a)*, таксономізовані у статті О. І. Максимець, яка зазначає, що «девербативи із суфіксом *-н-я* мають розмовний просторічний характер з негативним відтінком. У сполученні з дієсловами, більшість яких має виразний розмовний характер, цей формант продукує деривати зниженого плану» [4, 394]. У випадку з похідними на *-в(a)* цей формант є ще більшим інтенсифікатором розмовності й зниженості, усі деривати цього типу є експресивними.

2. Від праслов'янських часів формант *-в(a)* був ідентифікувальним при творенні збірних іменників. Тому обстежені діалектні словники хоч і зрідка, але фіксують дусубстантиви зі значенням збірності: *блошва* 'блохи' (Чаб I, 90), *боєва* 'босяки, голодранці' (Чаб I, 9), *валява* 'велика кількість' (Чаб I, 127), *дітва* 'личинки бджіл' і 'молоді бджоли' (Чаб I, 278), *конва* 'коні' (Чаб II, 196), *людва* 'люд, люди' (Чаб II, 263), *свинва* 'збірна свині, свинота' (Чаб IV, 59). Дослідниця Л. Т. Буднікова стверджує, що в подібних похідних із суфіксом *-в(a)* на позначення груп людей цей формант «надає іменникам фамільярного або зневажливого забарвлення» [3, 11], тобто виконує модифікаційну функцію [5, 92].

3. У сучасних діалектних словниках зафіксовано іменники жіночого роду на *-в(a)* з конкретним значенням. Більшість із цих апелювативів ведуть свій вік ще з праслов'янської чи староукраїнської мови: *кухва* 'дерев'яна діжка на борошно, зерно' (Саг, 197), *кухва* 'велика діжка' (МагТимч I, 394); *галва* 'огріх, недосів' (Моск, 23) від *гал* 'невелика поляна в лісі, галявинка' із праслов'янського *galъ 'голий' (ЕСУМ I, 455); *глива* 'грушеве дерево й плід цього дерева' (Саг, 70) від *gliva < *gli (glei, glina) 'в'язкий, глина' (ЕССЯ I, 524); *круква* 'кроква' (Чаб II, 220) від *kroky 'розсоха' (ЕСУМ III, 101). Невстановленого походження (можливо й запозичення) *гендзєва* 'канава, рів' (Моск, 27).

Суфікс *-в(a)*, очевидно, входить до складу конфікса (*об- ... -ва*) у дериваті *облуква* 'луки, вигон, пасовище біля річки' (Чаб III, 12) від *lōka 'кривизна, затока, вигин річки, місцевість у вигині річки' (ЕСУМ III, 302). Хоча діалектизм *блуква* 'низина поблизу річки, де пасеться худоба' (Чаб I, 91) можна вивести і з праслов'янського *blōkati (ЕСУМ I, 213).

Обмежена кількість похідних на *-в(a)* характеризує людину за особистісними якостями, найчастіше ремарковані у словниках як «зневажливе»: *варва* 'бабій' (Чаб I, 128), *вева* 'роззява' (Чаб I, 132).

4. Група діалектних дериватів на *-в(a)*, похідних від дієслівних основ, порівняно менша, але можна говорити про словотвірну спеціалізацію аналізованого форманта при формуванні лексико-словотвірної групи на позначення предметів чи реалій:

мерва ‘пріле зерно’ (Чаб II, 280) із праслов’янського **тъвѣа* ‘попіл, крихти, солом’яна труха’, і.-е. **mer* ‘перетирати, подрібнювати’ (ЕССЯ XI, 151); *сіва* ‘торба, мішок, з якого розсівали зерно’ і ‘частина нива, засіяна одним помахом руки сівача’ (Моск, 66); *жагва* ‘грибковий наріст на старому дереві’ (Саг, 99) від **zegti* ‘палити’ (ЕСУМ II, 184); *платва* ‘частина журавля, яким тягають воду’ (Москаленко, 58), очевидно, від **pluti* ‘пливти’ (ЕСУМ IV, 445); *жаліва(жілава)* ‘кропива’ (Чаб I, 310); *кропива* ‘німа кропива, трава, схожа на кропиву, але не жалка, глуха кропива’ (СУГО, 109) від **kropiva* < **kropiti* (ЕСУМ III, 103).

Суфікс -в(а) бере участь у деривації низки девербативів із семантичним відтінком результату дії: *пішва* ‘вид шитва’ (Сизько 70); *рійва* ‘роїння, скупчення бджіл навколо матки’ (Чаб IV, 10) із **gojъ* ‘рій, річка, течія, приплив’ < **rei(rinoti)* ‘текти, струмувати’ (ЕССЯ V, 94); *дава* ‘дифтерія’ (Саг 80).

Одиничні девербативи позначають людей. Походження субстантива *варава* ‘людина, яка голосно говорить, порушує спокій (часто п’яна)’ (Чаб I, 128) затемнене: ймовірно він походить від *варнякати, варнакати* ‘базікати, говорити нерозбірливо’, тобто мотивований звуконаслідуванням, або ж іще від індоєвропейського **цег* ‘повертати, давити, рухати’ (ЕССЯ I, 333), або має семантику збірності: *арава* ‘орава, юрма, натовп, гурт дівчат, хлопців, дітей, рідше людей взагалі, які ходять без певної мети’ (СУГО, 13) від **orava* ‘скупчення людей, тварин’ < **orati* ‘орати землю’ (ЕССЯ XXXII, 112).

5. Незначну кількість деад’єктивів на -в(а) зафіксовано зі значенням предметів: *моква* ‘мокра дощова погода’ (Сизько, 55) і ‘мокра, болотиста місцевість’ (Москаленко 51); *порства* ‘жорства’ (Чаб III, 243); *гладова* ‘поріг’ (Чаб II, 232); *жорства* ‘назва солоного ґрунту, солончак’ (Сизько, 31) і ‘дуже тверда пересохла земля’ (Чаб I, 322); *жолква* ‘болотна рослинистість жовтого кольору’ (Чаб I, 322). Одиничність деад’єктивів на -в(а) в обстежених говірках може свідчити про малопродуктивність форманта при утворенні відприкметникових іменників.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Діалектні суфіксальні іменники жіночого роду на -в(а) мотивовані іменними та дієслівними основами. При цьому більшість дериватів утворена від основ іменників, а з-поміж них найбільш показові розмовно-діалектні назви енергійного й тривалого процесу та діалектні позначення збірності, у яких аналізований формант виконує модифікаційну функцію. Лексико-словотвірні особливості похідних із суфіксом -в(а) семантично й словотвірно різнотипні, що підтверджує факт поліфункційності цього форманта. Продуктивність аналізованого суфікса як у літературній формі мови, так і в обстежених говірках південно-східного наріччя низька.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на встановлення семантико-словотвірної специфіки похідних на -в(а) в інших діалектах української мови та виявленні функцій аналізованого форманта в говірковому й літературному мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2004. – 41 с.
2. Білоусенко П. І. Історія української мови. Словотвір. Ч. 1. Іменник (проспект) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя ; К. : ЗНУ, 2013. – 82 с.
3. Буднікова Л. Т. Категорія збірності у словацькій мові: зіставний аспект / Л. Т. Буднікова // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2012. – Вип. 17. – С. 11–13.
4. Максимець О. І. Розвиток словотвірної підсистеми іменників із транспозиційним значенням опредметненої дії (структури з суфіксом -н(я)) / О. І. Максимець // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. – 2018. – Вип. 165. – С. 394–397.
5. Словотвір сучасної української літературної мови : [монографія] / [П. І. Ковалик, Л. О. Родніна, А. П. Грищенко, Л. А. Юрчук та ін.]; за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 407 с.
6. Панцьо С. Словотвірні паралелі в поліських та лемківських говірках : іменникові деривати [Електронний ресурс] / Стефанія Панцьо. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37521/26-Pantso.pdf?sequence=1>

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [за ред. Л. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
- МагТимч** – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 т. / [підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса]. – Київ–Нью-Йорк : Інститут української мови Національної академії наук України, 2002. – Кн. 1 : А–Н. – 512 с.; 2003. – Кн. 2 : О–Я. – 512 с.
- Моск** – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : ОДУ, 1958. – 78 с.
- Саг** – Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) : у 2 вип. / А. А. Сагаровський. – Х. : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 1 : А–Об’ясняється. – 293 с.
- Сизько** – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини : [навч. посіб.] / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
- СУГО** – Словник українських говорів Одещини / [за ред. О. І. Бондаря]. – Одеса : ОНУ, 2011. – 222 с.
- Чаб** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.
- ЕССЯ** – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1974–2007. – Вып. 1–39.